

بررسی عوامل مؤثر در فرش اندوزی اروپاییان در دوره قاجار*

I سهیلا بختیاری

II طاهر رضازاده

III داود شادلو

نوع مقاله: پژوهشی؛ صص: ۳۰۵-۲۸۵
تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۱۰/۲۷؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۵/۰۵
شناسه دیجیتال (DOI): 10.30699/PJAS.5.18.285

چکیده

شرایط ویژه دوره قاجار امکان دستیابی اروپاییان به قالی‌های ایرانی را بیش از پیش فراهم نموده است. طی این دوره، اروپاییان علاقه‌مند به قالی ایرانی از فرصت‌هایی که در اختیارشان قرار گرفته بود به نحو احسن برای ایجاد، توسعه و تکمیل دارایی مجموعه‌های قالی خود سود برده‌اند. آشنایی با زمینه‌های ایجاد این فرصت‌ها و آگاهی از راهبرد اروپاییان در خصوص تصاحب فرش‌های ایرانی این دوره از جمله دغدغه‌های مهم معاصر در حوزه مطالعات فرش و البته مطالعات موزه است. براین اساس، این مقاله برآن است تا، ضمن پیگیری مهم‌ترین روش‌ها و راهبردهای اروپاییان در تصاحب قالی‌های ایرانی، عوامل مؤثر در دستیابی آنان به این قالی‌ها را شناسایی و معرفی کند؛ بنابراین، پرسش اساسی این مقاله عبارت است از این‌که، در دوره قاجار، چه عواملی امکان دستیابی اروپاییان به قالی‌های ایرانی را فراهم کرده است؟ فرض بر این است که عوامل داخلی و خارجی متعددی، از جمله رونق صادرات و برپایی نمایشگاه‌های جهانی، در توسعه فرش اندوزی اروپاییان دخیل بوده است. در اینجا، برای یافتن پاسخ این پرسش از روش تحقیق توصیفی-تحلیلی استفاده شده است. همچنین، داده‌های این پژوهش به روش کتابخانه‌ای گردآوری شده و برای تجزیه و تحلیل آن‌ها روش کیفی به کار رفته است. نتایج این پژوهش نشان می‌دهند که سنت اهدای قالی به دربارهای اروپایی، از یک طرف، و رونق صنعت صادرات قالی، از طرف دیگر، نقش مهمی در دستیابی اروپاییان به قالی‌های ایرانی ایفا کرده‌اند. در کنار این‌ها، ایجاد تحولات فرهنگی و تجددخواهی شاهان قاجار، به خصوص «ناصرالدین شاه»، و استقبال ایشان از شرکت در نمایشگاه‌های بین‌المللی قرن نوزدهم میلادی، نیز از دیگر شیوه‌های فرش اندوزی اروپاییان در این دوره به شمار می‌رود. در این نمایشگاه‌ها نه تنها قالی‌های این دوره، بلکه قالی‌های دوره صفوی نیز مورد توجه قرار گرفته، خریداری شده و به مجموعه‌ها و موزه‌های مختلف راه یافته‌اند.

کلیدواژگان: قالی ایرانی، دوره قاجار، فرش اندوزی، مجموعه‌های اروپایی.

*. این مقاله مستخرج از پایان‌نامه مقطع کارشناسی‌ارشد با عنوان «مطالعه نحوه شکل‌گیری «مجموعه فرش ایرانی» در اروپای قرن نوزدهم میلادی» در دانشکده هنر و معماری دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات تهران به راهنمایی «طاهر رضازاده» و مشاوره «داود شادلو» است.

I. کارشناسی‌ارشد پژوهش هنر، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.
II. استادیار گروه هنر، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران (نویسنده مسئول).
tahirrizazadeh@gmail.com

III. استادیار گروه فرش، دانشکده هنرهای کاربردی، دانشگاه هنر شیراز، شیراز، ایران.

مقدمه

شرایط ویژه دوره قاجار امکان دستیابی اروپاییان به قالی‌های ایرانی را بیش از پیش فراهم نمود. طی این دوره، اروپاییان علاقه مند به قالی ایرانی از فرصت‌های بی نظیری که در اختیارشان قرار گرفته بود به نحو احسن برای ایجاد، توسعه و تکمیل دارایی مجموعه‌های قالی خود سود برده‌اند. امروزه، یکی از مباحث مورد توجه و یکی از دغدغه‌های معاصر مطالعات فرش‌شناسی با زمینه‌های ایجاد این فرصت‌ها از یک طرف، و آگاهی یافتن از امکانات و شیوه‌های مورد استفاده اروپاییان درباره فرش‌های ایرانی از طرف دیگر است. همان‌طور که کمیّت و کیفیت حضور قالی‌های ایرانی در مجموعه‌ها و موزه‌های اروپایی حائز اهمیت است، عوامل مؤثر در انتقال این قالی‌ها و نحوه تصاحب آن‌ها به دست اروپاییان نیز موضوع درخور توجهی به حساب می‌آید.

براین اساس، این مقاله بر آن است تا، ضمن پیگیری مهم‌ترین روش‌ها و امکان‌های اروپاییان در کسب و تصاحب قالی‌های ایرانی در دوره قاجار، عوامل مؤثر در دستیابی آنان به این قالی‌ها و اندوختن آن‌ها را شناسایی و معرفی کند. برای دستیابی به این هدف، و به منظور تبیین اصولی این موضوع، مطالب این مقاله ذیل دو بخش کلی تنظیم شده است. ابتدا و در بخش اول مقاله، نقش سنت درباری اهدای قالی به سفرا و دربارهای اروپایی، که امر متداولی بوده است، در راه‌یابی قالی‌های ایرانی به مجموعه‌های اروپایی مورد بررسی قرار گرفته است؛ از طرف دیگر، در ادامه همین بخش، سهم صنعت صادرات قالی در رونق مجموعه‌های اروپایی مورد مطالعه و تحلیل قرار گرفته است. در این قسمت، عمدتاً به نقش تجار در انتقال قالی‌های ایرانی به اروپا پرداخته شده است. در بخش دوم مقاله، از تأثیری که نمایشگاه‌های بین‌المللی در افزایش محبوبیت و در پی آن، گسترش تمایل اروپاییان به تصاحب فرش‌های ایرانی داشته‌اند بحث شده است. برگزاری نمایشگاه‌های بین‌المللی در این دوره، حتی بیش از عامل پیشین، موجب تسهیل و تسریع در توسعه مجموعه‌های قالی ایرانی در اروپا شده است.

پرسش و فرضیات پژوهش: در دوره قاجار، چه عواملی امکان دستیابی اروپاییان به قالی‌های ایرانی را فراهم کرده است؟ به نظر می‌رسد، در دوره قاجار، تداوم سنت‌های قبلی، مانند: اهدای قالی به نمایندگان کشورهای اروپایی، از یک سو، و رونق صادرات این قالی‌ها از سوی دیگر، موجب تسهیل دستیابی اروپاییان به قالی‌های ایرانی شده است؛ همچنین شرکت ایران در نمایشگاه‌های بین‌المللی این دوره نیز از مهم‌ترین عواملی است که امکان ورود قالی‌های ایرانی را به مجموعه‌ها و موزه‌های اروپایی بیش از پیش فراهم ساخته است.

روش پژوهش: این مقاله با استفاده از روش پژوهش توصیفی-تحلیلی نوشته شده است. داده‌های مورد نیاز این پژوهش به روش کتابخانه‌ای گردآوری گردیده و از روش تجزیه و تحلیل کیفی اطلاعات برای طبقه‌بندی و تحلیل داده‌ها استفاده شده است. جامعه آماری مورد نظر این پژوهش شامل عموم فرش‌های ایرانی است که در دوره قاجار از ایران خارج شده و به نحوی از آن‌ها در مجموعه‌ها و موزه‌های اروپایی جا خوش کرده‌اند. با توجه به کمبود اطلاعات، مخصوصاً در مورد مجموعه‌ها و موزه‌های ناشناخته‌تر، بدیهی است شناسایی همه این قبیل فرش‌ها امکان‌پذیر نیست؛ بنابراین در این تحقیق، عمدتاً آن دسته از فرش‌هایی مدنظر بوده‌اند که اطلاعات و سابقه مالکیت آن‌ها قابل پیگیری و ردیابی بوده است. در این خصوص، مهم‌ترین منبع نگارندگان، شناسنامه موزه‌ای فرش‌ها بوده است که گاهی در تارنمای موزه‌ها و گاهی در راهنماهای منتشر شده، ثبت گردیده است.

پیشینه پژوهش

باتوجه به هدف اصلی این پژوهش، در این بخش سعی شده است به بررسی مقالاتی پرداخته

شود که فارغ از جنبه زیبایی‌شناسی قالی‌های ایرانی، یا در کنار این بحث، موضوع نحوه راه‌یابی این قالی‌ها به مجموعه‌های اروپایی را بررسی کرده باشند؛ به‌طورمثال، «احمد سیف» (۱۳۹۲) در مقاله‌ای با عنوان «تجارت فرش و اقتصاد ایران، ۱۹۰۶-۱۸۷۰ م.» به مسأله اقتصاد ایران در دوره قاجار و تأثیرات آن بر قالی‌های آن دوره پرداخته است. نویسنده با گزیده‌گویی و پرداختن به اصل مطالب در این جستار به مطالب دقیق و مهمی اشاره نموده است؛ از مباحث مهم و اصلی این مقاله، تغییر رویکرد ایران در این قرن از تولید پنبه و ابریشم و سایر موارد به تولید قالی است. به‌گفته وی، در نیمه دوم قرن نوزدهم میلادی، این هنر-صنعت احیاء شده و در سبب اقتصادی قاجاری‌ها قرار گرفته است. وی در ادامه مباحث خود همچنین به رشد سرمایه خارجی در ایران و میزان صادرات قالی و شال کرمان در این دوره تاریخی می‌پردازد.

علاوه بر سیف، «احمد لعبت‌فرد» و «جهانبخش ثواقب» (۱۳۹۵) نیز در مقاله‌ای با عنوان «عوامل مؤثر بر رشد صادرات فرش و پیامدهای اقتصادی آن در ایران قرن ۱۹ میلادی» به تبیین عوامل گوناگون مؤثر در رشد صنعت قالی‌بافی قاجار پرداخته‌اند؛ هرچند یکی از ویژگی‌های جالب توجه این مقاله پرداختن به نمایشگاه‌های بین‌المللی و حضور ایران در این نمایشگاه‌ها است، این مقاله نیز مانند اغلب مقالات دیگر عمدتاً به بررسی نقش و طرح قالی‌های دوره قاجار پرداخته است. در پژوهش دیگری، با عنوان «تأثیر جایگاه غرب بر قالی‌های دوره قاجار»، «علیرضا خواجه‌احمدعطاری» و همکاران (۱۳۹۶) تلاش نموده‌اند مواردی چون طرح و نقش، مناطق قالی‌بافی، نمایشگاه‌های قرن نوزدهم میلادی، تأسیس شرکت‌های چند ملیتی نیمه دوم قرن نوزدهم میلادی، را مورد بررسی قرار دهند.

یکی دیگر از مقالاتی که درخصوص مسأله موردنظر این مقاله حائز اهمیت است، مقاله‌ای است تحت عنوان «رویکردهای خاورشناسان در تاریخ‌نگاری فرش ایران از ۱۸۵۰ تا ۱۹۵۰ م.» و آسیب‌شناسی آن‌ها، که به قلم «داود شادلو» و «علی اصغر شیرازی» (۱۳۹۶) به نگارش درآمده است. در این پژوهش، نویسندگان تلاش نموده‌اند رویکردهای خاورشناسان در مطالعه فرش‌ها را شناسایی و تحلیل کنند. تعریف تاریخ‌نگاری، دسته‌بندی آن، رویکردهای خاورشناسان در مطالعات فرش ایرانی، همگی مواردی هستند که در این مقاله گنجانده شده‌اند. از مهم‌ترین مسائلی که در این مقاله به چشم می‌خورد، اشاره به نمایشگاه‌های بین‌المللی قرن نوزدهم میلادی و تأثیر آن در مطالعات فرش ایرانی است.

در آخر لازم است به مقاله «جمع‌آوری فرش ایران از سال ۱۸۸۳-۱۸۷۳، رابرت مرداک اسمیت و تشکیل صنایع فرش مدرن ایرانی» اشاره شود که به قلم «لئوناردو هلفگت» (۱۹۹۰) نوشته شده است؛ در این مقاله، اقدامات «مرداک اسمیت» در بازه زمانی ده‌ساله در ایران تشریح شده است. اقداماتی که منجر شدند بسیاری از آثار هنری و باستانی ایرانی توسط این شخص از کشور خارج شوند. مرداک اسمیت از طرف دولت بریتانیا مأموریت احداث خطوط تلگراف در ایران را داشت، اما به دلیل علاقه شخصی و به‌دستور متصدیان «موزه ساوت‌کزینگتون» سابق، «ویکتوریا و آلبرت» فعلی، کالاهایی را برای این موزه خریداری کرده بود. او در زمینه جمع‌آوری دست‌بافته‌ها و قالی‌های ایرانی نیز عملکرد موفقی داشته است.

نقش سنت اهدای قالی و صنعت صادرات آن در دوره قاجار در توسعه مجموعه‌های فرش ایرانی

یکی از روش‌های فرش‌اندوزی اروپاییان در دوره قاجار، همچون دوره‌های قبلی، بهره بردن از آئین پیشکش و هدیه بوده که مطابق آن به‌طور مستقیم و یا غیرمستقیم هدایایی از قبیل قالی به سفرا و دربارهای اروپایی اهدا می‌شده است. این سنت قدیمی، نقش مهمی در توسعه و تکمیل

مجموعه‌های قالی اروپاییان برعهده داشته است. در کنار آن، صادرات قالی نیز، به‌ویژه در این دوره، تأثیر قابل ملاحظه‌ای در این خصوص داشته است. یکی از اتفاقات مهمی که در دوره قاجار به وقوع پیوست استفاده شاهان از صنعت قالی در قدرت بخشیدن به اقتصاد شکست خورده خود بود. طی این دوره که حکومت ایران گرفتار مشکلات اساسی اقتصادی بود، صادرات قالی جدی‌تر از پیش پیگیری شده و زمینه دسترسی اروپاییان علاقه‌مند به این هنر را هموارتر ساخته است. در این بخش، نقش این دو عامل را در تسهیل فرس اندوژی اروپاییان برای مجموعه‌های خود بررسی می‌گردد.

۱- سنت اهدای قالی در دوره قاجار و فرس اندوژی اروپاییان: یکی از عوامل مؤثر در دستیابی اروپاییان در دوره قاجار به قالی‌های ایرانی، تداوم سنت درباری اهدای قالی به سفرا و دربارهای اروپایی است که از قدیم‌الایام در ایران رایج بوده است. حتی طی این دوره، به‌موجب شکل‌گیری و رواج موزه‌داری و مجموعه‌داری، نه تنها شاهد اهدای قالی‌ها به دیپلمات‌ها و دربارهای اروپایی هستیم، بلکه اهدای مستقیم این مصنوعات هنری به موزه‌ها را نیز مشاهده می‌کنیم؛ به‌طور مثال، «ناصرالدین‌شاه» قاجار، در سال ۱۸۷۷-۱۸۷۶ م.، خود ۱۴ تخته قالی پشمی به موزه «ساوت‌کنزینگتون»^۱ سابق و ویکتوریا و آلبرت فعلی هدیه کرده است (Jackson, 2016: 11). براساس کاتالوگ موجود در موزه و معرفی آثار، ۱۴ تخته قالی اهدایی ناصرالدین‌شاه بوده است که شامل قالی‌هایی از کردستان، به شماره موزه‌ای: ۱۸۷۷-۸۳۹، ۱۸۷۷-۸۲۷، ۱۸۷۷-۸۳۲، ۱۸۷۷-۸۳۴ (تصاویر ۴-۱)، قالی‌هایی از مشهد، به شماره موزه‌ای ۱۸۷۷-۸۳۶، ۱۸۷۷-۸۳۷، ۱۸۷۷-۸۳۸ (تصاویر ۷-۵)، و قالی‌هایی از قائن و فراهان بودند. این قالی‌ها همگی بافت دهه ۱۸۷۰ م. هستند (www.Coollections.vam.ac.uk). در کاتالوگ آثار موزه ویکتوریا و آلبرت به این قالی‌ها که توسط رابرت مرداک اسمیت و «امین‌الملک» سازمان دهی شده بودند، پرداخته شده است؛ هدایای شاه ایران علاوه بر این قالی‌ها، شامل ۶۰ نمونه از منسوجات دیگر بوده است که به‌طور مستقیم قصد داشتند صنعت نساجی ایران را به مصرف‌کننده‌های اروپایی معرفی کنند. نامه‌ای نیز به‌همراه این هدایا از طرف حکومت ایران به متصدیان موزه نوشته شده بوده که این راهبرد را تشریح می‌کرده است:

تصویر ۱. قالی ماهی هراتی. محل بافت: کردستان (۱۸۷۵ - ۱۸۷۰ م.). اندازه: ؟ محل نگه‌داری: موزه ویکتوریا و آلبرت لندن، شماره موزه‌ای: ۱۸۷۷.۸۳۴. (www.Collections.vam.ac)

«هرچه باشد، ما تردیدی نداریم که ملت انگلیس همیشه به تولیدات و محصولات ما نگاهی توأم با دوستی و مهربانی داشته‌اند؛ اگرچه هنرهای ایرانی به جایگاه رفیعی نرسیده‌اند، باوجود این، آن‌ها را با نگاهی دوستانه بررسی کرده‌اند. بدین سبب شاه تصمیم گرفته است، پیشکش‌هایی به موزه اهدا نماید که توسط استادکاران ایرانی معاصر به تولید رسیده‌اند» (www.Coollections.vam.ac.uk).

افزون بر این، ناصرالدین‌شاه، در سال ۱۸۸۱ م. ۱۲۹۸ ه.ق.، یک تخته قالی نفیس ابریشمی کاشان را به مناسبت تاج‌گذاری ملکه ویکتوریا برای او هدیه فرستاده است که اکنون در موزه ویکتوریا و آلبرت لندن نگه‌داری می‌شود (سامی، ۱۳۴۹: ۵۳)؛ همچنین، جانشین وی، «مظفرالدین‌شاه»، در سال ۱۹۰۲ م. ۱۳۲۰ ه.ق.، یک تخته قالی کرمان را به سفارتخانه بروکسل به عنوان هدیه به پادشاه بلژیک ارسال نموده است. اکنون این قالی در «کاخ سلطنتی بروکسل» (LACEN) نگه‌داری می‌شود؛ یا به طورمثال، گفته می‌شود «محمدشاه قاجار» نیز در سفر آجودان باشی به فرانسه برای همسر و خواهر پادشاه فرانسه هدایایی ارسال کرده که دربین آن‌ها چند تخته قالیچه نفیس هراتی هم به چشم می‌خورد (پروان و اتحادیه، ۱۳۹۵: ۳۰).

تصویر ۲. قالی سنه؛ محل بافت: کردستان (۱۸۷۶ م.)، اندازه: ۱۱۰،۵ × ۱۹۰،۵ سانتی متر، محل نگه‌داری: موزه ویکتوریا و آلبرت لندن، شماره موزه‌ای: ۸۳۲-۱۸۷۷ (www.Collections.vam.ac).

۲- سهم صادرات قالی در دوره قاجار در تسهیل فرآیند فرش‌اندوزی اروپاییان: در این دوره تاریخی، صادرات قالی، یکی دیگر از مهم‌ترین عوامل مؤثر در فرش‌اندوزی اروپاییان بوده است. در این دوره، به دلیل شرایط اقتصادی نابسامانی که پیش آمده بود، قالی‌ها یکی از اقلامی به حساب آمدند که می‌توانستند وضعیت صادرات ایران را بهبود بخشند؛ به همین دلیل در برهه‌ای از زمان تمامی تمرکز شاهان قاجار از سایر اقلام صادراتی به سمت قالی‌ها سوق یافت و موجب گسیل انبوه قالی‌های ایرانی به سمت بازارهای اروپایی گردید.

در زمان سلطنت ناصرالدین‌شاه، فصل جدیدی در صنعت قالی‌بافی ایران گشوده شد. در اواسط قرن نوزدهم میلادی / سیزدهم هجری قمری، نگاه اقتصاد ایران به سمت قالی و صادرات آن معطوف شد و تولید و صادرات آن بیش از پیش رونق یافت.^۲ در کنار بحران‌های اقتصادی داخلی، توجه مستقیم کشورهای ثروتمند غربی به دست‌بافته‌های ایرانی، یکی دیگر از عوامل

رونق و گسترش این هنر در دوره قاجار بوده است. افزایش ارتباطات بین فرهنگی با ملل مختلف به واسطه سرعت یافتن نقل و انتقال مسافران و کالاهای شدت گرفته بود که آن هم مدیون گسترش انقلاب صنعتی بوده است (خواجه احمد عطاری و همکاران، ۱۳۹۶: ۱۳). هم‌زمان با رونق اقتصادی در اروپا، قدرت خرید طبقات متوسط جامعه اروپایی نیز بالا رفت و به سبب این که آن‌ها علاقه مند به قالی‌های ایرانی بودند و میل به تغییر مبلمان منازل خود داشتند ترجیح می‌دادند حداقل یک قالی نفیس ایرانی در منازل خود داشته باشند. با افزایش تقاضا برای قالی ایرانی در بین اروپاییان این کالا شهرت چشمگیری پیدا نمود (ملایی و اتحادیه، ۱۳۹۷: ۷۱-۷۰). با بالا رفتن قدرت خرید طبقه‌های متوسط اروپایی افزایش تقاضا برای خرید این کالای لوکس در این کشورها فراهم شد.^۳ حاکمان قاجار نیز که به دنبال راهی برای تأمین مالی کالاهای وارداتی بودند از این اتفاق استقبال نموده و ملزومات لازم برای تولید و تجارت قالی را مهیا ساختند (کارگر، ۱۳۹۵: ۴۹). سیاست‌مداری بریتانیایی به نام «کرزن»^۴ در قرن نوزدهم میلادی / سیزدهم هجری قمری، در کتاب خود چنین می‌نویسد: «قالی ایرانی چنان شهرتی یافته است که کمتر خانواده‌ای در انگلستان یا آمریکا به این فکر نیست که خواه از جنس ممتاز و یا عادی، آن را فراهم سازد و این کار بدون شک و انکار نشانه فرهنگ و تمدن است» (کرزن، ۱۳۷۳: ۶۲۳/۲).

یکی از مراکز عمده تجارت سودآور ایران با روسیه تزاری و کشورهای غربی در دوره قاجار، «تبریز» بوده است (ملایی و اتحادیه، ۱۳۹۷: ۷۱). در این برهه از تاریخ، با شرایط پیش آمده، اولین صادرات قالی ایران به کشورهای اروپایی از تبریز آغاز شد و قالی ایران قدم به عرصه‌ای نهاد که تأثیرات و اهمیت آن بر تجارت و ارزآوری انکارناپذیر است.^۵ وقوع چنین اتفاقی چنان اهمیتی داشت که از همان زمانی که اولین محموله‌های قالی ایران در زمان ناصرالدین شاه از تبریز به ترکیه صادر شد در اولین کارت پستال‌های ایرانی (تصویر ۸) در دوره قاجار لحظه شکوهمند عدل بندی^۶ و حمل قالی توسط تجار تبریزی منعکس شد و به عنوان اخباری مهم به اغلب نقاط دنیا مخابره شد^۷ (ژوله، ۱۳۹۰: ۱۸).

«سیسیل ادواردز»^۸ اشاره می‌کند که خرید و فروش قالی، اغلب توسط بازرگانان تبریزی صورت می‌گرفته است که مشهور و قابل اعتماد بودند. این بازرگانان که به صورت تاجران واقعی شناخته شده بودند در شهر اسلامبول (استانبول) شعبه داشتند و کار اصلی آن‌ها این بود که مصنوعات کشورهای اروپایی را خریداری نموده و آن‌ها را از طریق بندر «طرابوزان» وارد ایران می‌نمودند. تجار تبریزی در شهرهای مهم ایران نیز نمایندگی‌هایی داشتند که از طریق آن‌ها قالی‌های کهنه و نو را از خانه‌ها و بازارها جمع‌آوری می‌کردند. اغلب قالی‌های خریداری شده توسط تجار کهنه و به اصطلاح «پاخورده» بودند؛ چراکه این قالی‌ها در بین اروپاییان طرف‌داران بی‌شماری داشتند^۹ (ادواردز، ۱۳۶۸: ۶۶). نمایندگان تجار تبریزی هرچه می‌توانستند از این قالی‌های کهنه از خانه‌ها و بازارها می‌خریدند و با کاروان به تبریز می‌فرستادند. در آنجا آن‌ها را طبقه بندی نموده و به صورت عدل درمی‌آوردند و از راه «بایزید» و «ارزروم» به بندر ترکیه، یعنی «طرابوزان» می‌فرستادند؛ پس از این که این محموله‌ها به بندر ترکیه می‌رسیدند، به وسیله کشتی‌های تجاری و شاید کشتی‌های «پاکه» یا یکی از کشتی‌های قدیمی دیگر به سمت بازار جهانی قالی، یعنی «قسطنطنیه» سرازیر می‌شدند. عده زیادی از خریداران انگلیسی، آمریکایی و آلمانی‌ها (که بعداً آمدند) به این بندر می‌آمدند؛ همان‌طور که تقاضا برای خرید قالی افزایش می‌یافت، تعداد قالی‌های کهنه در سطح کشور سیر نزولی پیدا می‌نمود.^{۱۰} در این زمان بود که بازرگانان تبریزی با خطر بزرگی روبه‌رو شدند و آن پایان یافتن تجارت پرسود آن‌ها بود؛ بنابراین، آن‌ها تصمیم گرفتند با تهیه قالی‌های نو به سلیقه اروپاییان از این بحران‌رهایی یابند. تجار سرشناس تبریز^{۱۱}، علاوه بر خرید و فروش قالی و صادرات آن به اروپا، در این برهه زمانی به قالی‌باف‌های روستایی نیز سفارش بافت می‌دادند. همچنین در زمان بسیار محدودی

تصویر ۳. قالی ماهی هراتی؛ محل بافت: سنندج (۱۸۷۶-۱۸۷۰ م.)، اندازه: ۲۳۰×۱۳۹ سانتی متر، شماره موزه‌ای: ۱۸۷۷-۸۲۷، محل نگهداری: موزه ویکتوریا و آلبرت لندن (www.Collections.Vam.ac).

تصویر ۴. قالی محرمات؛ محل بافت: کردستان (۱۸۷۵-۱۸۷۰ م.)، اندازه: ۲۹۱×۱۵۰ سانتی متر، محل نگهداری: موزه ویکتوریا و آلبرت لندن، شماره موزه‌ای ۱۸۷۷-۸۳۹ (www.Collections.Vam.ac).

کارگاه‌هایی را در برخی از شهرها و روستاها در سطح کشور راه‌اندازی نمودند. این جنب‌وجوش از ناحیه آذربایجان «هریس» شروع شد و به سایر نواحی کشور مانند: کاشان، مشهد، سنندج، کرمان و سلطان‌آباد نیز رسید. از این زمان به بعد از هر ۱۰۰ تخته قالی تولیدشده در کارگاه‌های قالی‌بافی، شاید ۹۰ تخته آن برای نخستین بار به کشورهای اروپایی صادر می‌شد (ادواردز، ۱۳۶۸: ۶۷-۶۶). با ورود شرکت‌های خارجی در دهه ۱۸۷۰ م. (سال‌های قبل از شروع جنگ جهانی اول در ۲۸ ژوئیه ۱۹۱۴ م. / ۵ رمضان ۱۳۳۲ ه.ق.) به کشور و سرمایه‌گذاری در صنعت قالی ایران، به تدریج توان رقابتی تجار تبریزی با این شرکت‌های خارجی از بین رفت، اما برخی از آن‌ها به‌عنوان نماینده و عاملان تجارت خانه‌های خارجی‌ان در صنعت قالی شدند (ملایی و اتحادیه، ۱۳۹۷: ۷۳).

برخی از گزارش‌های موجود نشان می‌دهند که نه تنها بخشی از قالی‌های ایرانی، که به این صورت وارد بازارهای اروپایی می‌شدند، سر از موزه‌ها و مجموعه‌ها درمی‌آوردند؛ بلکه عاملان مهم‌ترین موزه‌های اروپایی خود در محل صادرات و فروش قالی نیز حضور می‌یافته‌اند و مستقیماً برای موزه‌ی مربوطه قالی می‌خریده‌اند؛ به‌طور مثال، سیف به گزارش کنسول بریتانیا در تبریز در سال ۱۸۷۹ م.، اشاره می‌کند. مطابق گفته‌های این کنسول، «سالانه نماینده‌ای از لوور پاریس برای خرید و فروش اعزام می‌شود، و علاوه بر تقاضای نسبتاً خوبی که برای آن‌ها در بازارهای عمده اروپا وجود دارد، آن‌ها پس از این به ایالات متحده آمریکا هم صادر می‌شوند...» (سیف، ۱۳۹۲: ۶۷).

تصویر ۵. قالی محرمت؛ محل بافت: مشهد (۱۸۷۵-۱۸۷۰ م.)، اندازه:؟، محل نگه‌داری: موزه ویکتوریا و آلبرت لندن، شماره موزه‌ای: ۱۸۷۷-۸۳۸ (www.Collections.Vam.ac).

نمایش قالی‌های ایرانی در نمایشگاه‌های خارجی

سهم نمایشگاه‌های بین‌المللی، مهم‌ترین رویدادهای فرهنگی قرن نوزدهم میلادی، در گسترش و تقویت مجموعه‌های اروپایی قالی بسیار پررنگ بوده است. ایجاد روابط گسترده با اروپاییان و به‌ویژه آشنایی حاکمان ایرانی با غرب و سفرهای پی‌درپی آن‌ها به ممالک خارجه، دستاورد عظیمی را برای ایران و از همه مهم‌تر، قالی‌ها ایجاد کرده است. تمایل و استقبال شاهان به شرکت در نمایشگاه‌های بین‌المللی برای هنر ایرانی، به‌طور کلی و قالی به‌طور خاص امتیاز بزرگی به حساب می‌آید. با شرکت در این نمایشگاه‌ها، قالی‌های زیادی توسط اروپاییان شناسایی شدند و در نهایت سر از مجموعه‌های کوچک و بزرگ اروپایی درآوردند.

اولین نمایشگاه بین‌المللی واقعی در موزه «ساوت‌کنزینگتون»^{۱۲} لندن (ویکتوریا و آلبرت کنونی)^{۱۳} با شرکت ۳۴ کشور در سال ۱۸۵۱ م. ۱۲۶۸/۱ ه. ق.، برگزار شد (تصویر ۹). این نمایشگاه به مدت چندین ماه دایر بود و تأثیرات عمیقی در شناخت اروپاییان از تولیدات سایر فرهنگ‌ها و از جمله ایران برجای گذاشت^{۱۴} (خواجه احمد عطاری و همکاران، ۱۳۹۶: ۱۳). در همین نمایشگاه بود که علاقه اروپاییان به قالی‌های ایرانی به‌طور جدی شکل گرفت (ملایی و اتحادیه، ۱۳۹۷: ۷۰). این علاقه مندی به قالی‌های شرقی خصوصاً درباره قالی‌های قدیمی و کهنه‌ای صدق می‌کند که در نمایشگاه سال ۱۸۵۱ م.، بیشتر به چشم می‌خورد (فلور، ۱۳۹۳: ۲۳). در نمایشگاه «اکسپوزیسیون یونیورسال»^{۱۵} سال ۱۸۵۵ م.، و نمایشگاه «ساوت‌کنزینگتون» در سال ۱۸۶۲ م.، هیچ اثر هنری از

تصویر ۶. قالی با طرح بته؛ محل بافت: مشهد (۱۸۷۵-۱۸۷۰ م)، اندازه: ۱۵۵×۲۶۶ سانتی‌متر، محل نگه‌داری: موزه ویکتوریا و آلبرت لندن، شماره موزه‌ای: ۱۸۷۷-۸۳۷ (www.Collections.Vam.ac).

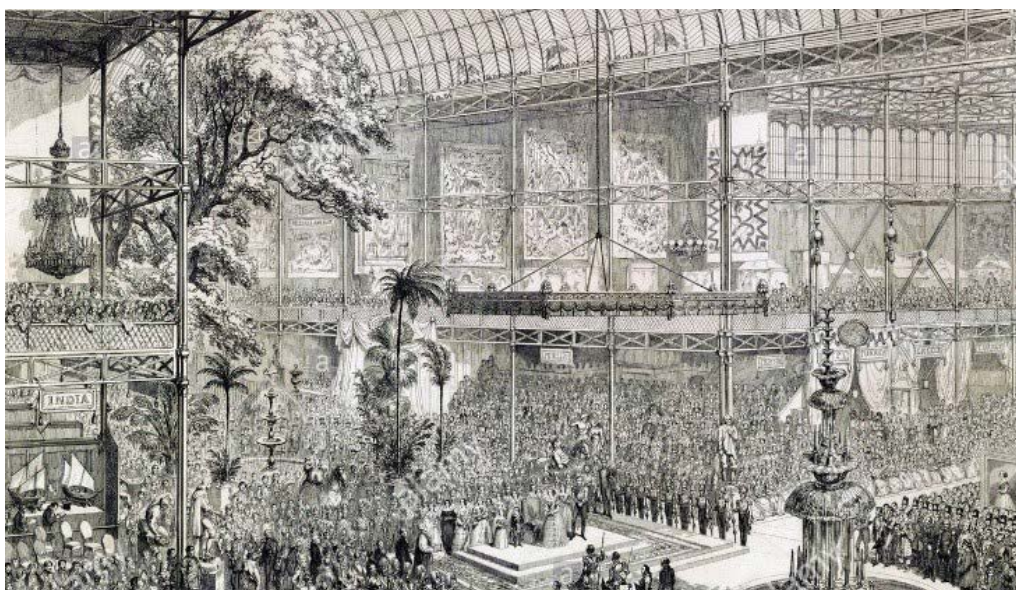
ایران حضور نداشت؛ چراکه دولت قصد داشت تا در سال ۱۸۶۷ م.، در یکی دیگر از نمایشگاه‌های «اکسپوزیسیون یونیورسال» شرکت نماید و نه تنها محصولات خود را برای نمایش بگذارد؛ بلکه افرادی را نیز در صنایع گوناگون در آنجا مستقر کند، بنا به دلایلی، مانند آماده نشدن غرفه ایران در این نمایشگاه، ایران از حضور در این نمایشگاه بازماند، ولی سرانجام توانست در سال ۱۸۷۳ م.، در نمایشگاه «وین»^۶ توجهات بی‌شماری را به خود جلب نماید (وردن و بیکر، ۱۳۹۵: ۷۹).

تصویر ۷. قالی با طرح بته؛ محل بافت: مشهد (۱۸۷۵-۱۸۷۰ م)، اندازه:؟ محل نگه‌داری: موزه ویکتوریا و آلبرت لندن، شماره موزه‌ای: ۱۸۷۷-۸۳۶ (www.Collections.Vam.ac).

تصویر ۸. کارت پستال از عدل بندی و حمل قالی توسط تجار تبریز در دوره قاجار (ژوله، ۱۳۹۰: عکس شماره ۵۰).

تصویر ۹. افتتاحیه نمایشگاه بین المللی لندن، موزه ساوت کنزینگتون. ۱۸۵۱ م. (www.Alamy.com).

در سال ۱۸۷۳ م. / ۱۲۹۰ ه. ق.، پنجمین نمایشگاه جهانی در وین برگزار شد و ایران نیز برای نخستین بار در قالب یک هیأت بازرگانی در آن حضور یافت. غرفه ایران در این نمایشگاه با آرایه‌های معماری دوره صفوی تزئین شده بود که بسیار مورد توجه بازدیدکنندگان قرار گرفت (تصویر ۱۰). ناصرالدین شاه نیز از غرفه ایران در نمایشگاه وین بازدید نمود (خواجه احمد عطاری و همکاران، ۱۳۹۶: ۱۳). رونمایی از تعداد بسیار زیادی از قالی‌های قدیمی و باارزش موجب شد تا تقاضا برای این کالا بیش از پیش افزایش یابد (فلور، ۱۳۹۳: ۲۳)؛ همان طور که در برخی از اسناد و منابع آورده شده است، در این نمایشگاه قالی‌هایی از فراهان، سنندج و خراسان حضور داشتند (ملایی و اتحادیه، ۱۳۹۷: ۷۰). برای حمل لوازم غرفه ایران در این نمایشگاه به پنج واگن باری

تصویر ۱۰. غرفه ایرانی در نمایشگاه وین، اتریش در سال ۱۸۷۳ م. (Fulco, 2017: 57).

نیاز بود که در مقایسه با غرفه عثمانی (۳۵ واگن) و غرفه بریتانیا (۹۵۵ واگن) بسیار اندک بود. اغلب اجناس ایرانی به علت تأخیر به نمایشگاه نرسیدند، اما همین اندک آثار نیز نقطه عطفی برای شروع و احیای صنعت قالی ایران گردید. با وجود تعداد اندک اقلام ایرانی در این نمایشگاه، موزه‌های کشورهایمانند: آلمان، اتریش، مجارستان، فرانسه و بریتانیا، در مجموع خریدی به ارزش بیش از دوهزار پوند از غرفه ایران انجام دادند. فروش غرفه‌داران ایرانی نسبت به رقیبان همسایه خود مانند عثمانی‌ها، که ۶۴ پوند سود کرده بودند، به نسبت بسیار زیاد بود؛ این نشان می‌دهد که کالاهای ایرانی بیشتر موردپسند واقع شده بودند (وردن و بیکر، ۱۳۹۵: ۸۰). چندین چهره شناخته‌شده برای هماهنگی در شرکت غرفه ایرانی در این نمایشگاه حضور داشتند که از جمله آن‌ها می‌توان به کنسول عمومی اتریش «سوئیدینک»^{۱۷} و «جاکوب ادواردپولاک»^{۱۸} که یک محقق و مستشرق بود، اشاره کرد. یک دیپلمات و پزشک شخصی ناصرالدین‌شاه نیز برای همراهی شاه در آنجا حضور داشتند (Fulco, 2017: 54).

ناصرالدین‌شاه در اوت ۱۸۷۳ م.، به وین رفت و حضور شاه در این رویداد مهم تاریخی موقعیت عالی برای حکومت او فراهم آورد تا بنگاه‌های تجاری و بازرگانی خود، به‌ویژه قالی‌بافی و تولید نساجی، را به نمایش بگذارد. برخی از محصولات نیز در نظر مصرف‌کنندگان اروپایی به‌طور فزاینده‌ای مورد تحسین قرار گرفتند؛ همان‌طور که نویسندگان کاتالوگ نمایشگاه وین در سال ۱۸۷۳ م.، توضیح می‌دهند هدف اصلی از این نمایشگاه در وهله اول تجاری بود، با این حال، این مجموعه با گردآوری مجموعه‌های وسیعی از این موارد سعی در آشنایی بازدیدکنندگان با نسبت‌های فرهنگی، هنر و تاریخ کشورهای گوناگون داشته است. بخشی از این نمایشگاه شامل نمونه‌هایی از میراث‌هنری ایران بود. به همین سبب «علی‌قلی‌میرزا اعتضادالسلطنه» (۱۸۸۰-۱۸۱۹ م.)^{۱۹} وزیر آموزش و پرورش و عموی محمدشاه، که یکی از برجسته‌ترین نمایندگان علمی و ادبی و از مورخین توانمند دوره قاجار بود، بخشی از مجموعه هنری خود را به این نمایشگاه به امانت داد تا هنر ایران بیش از پیش شناخته شود^{۲۰} (Fulco, 2017: 54-56). بسیاری از مجموعه‌داران و متصدیان موزه‌ها، برای تکمیل آثار هنری، و حتی بسیاری از موزه‌ها، برای شروع کار خود، از این نمایشگاه استقبال نمودند؛ برای مثال، «موزه هنرهای کاربردی بوداپست» مجارستان، در نخستین اقدامات خود برای شی‌اندوزی، به آثار ارائه‌شده در نمایشگاه ۱۸۷۳ م.، امیدوار بودند و توانستند آثار متنوعی، از جمله: برخی از بافته‌های ایرانی، پرده‌های قلمکار، پوشش‌های زنانه اعم از سوزن‌دوزی‌ها و ابریشم و نمونه‌هایی از آثار نیمه‌کاره خریداری کنند (پاستور، ۱۳۹۴: ۱۰۹).

موزه ساوت‌کنزینگتون لندن سه سال پس از نمایشگاه وین اقدام به برپایی نمایشگاه کرد. موزه ساوت‌کنزینگتون در سال ۱۸۷۶ م.، نخستین نمایشگاه هنر ایرانی را برپا نمود و مرداک اسمیت در کاتالوگ این نمایشگاه به توصیف آثار هنر ایرانی پرداخت و فصلی مجزا به بافته‌های ایران اختصاص داد. او یادداشت خود را جزئی‌تر نمود و از بین بافته‌های مناطق مختلف نیز، توجه خویش را به قالی‌های ایرانی معطوف نمود. وی قالی‌های «سینه» کردستان را نفیس‌ترین و گران‌ترین نوع این هنر دانسته و قالی‌های کرمان، خراسان و فراهان را در رتبه‌های بعدی قرار داد (پاستور، ۱۳۹۴: ۱۰۹-۱۰۸). در واقع، هدف از برپایی این نمایشگاه آشنایی بیش‌ازپیش پژوهشگران و علاقه‌مندان اروپایی با هنر ایرانی، به‌ویژه قالی‌های شرقی بوده است.

علاوه بر این‌ها، ناصرالدین‌شاه در سفر خود به اروپا، برای این‌که کارگزار موزه ساوت‌کنزینگتون، رابرت مرداک اسمیت^{۲۱} را متقاعد کند که در نمایشگاه «عتیقۀ لندن» در سال ۱۸۷۷ م.، بخشی را به هنر ایران اختصاص دهد، چندین قلم از کالاهای ایرانی را به این موزه اهدا نمود، که در بین آن‌ها دوتخته قالی نیز عنوان شده است (لعبت‌فرد و ثواقب، ۱۳۹۵: ۹۸-۹۷). این قالی‌ها هم‌اکنون در این موزه وجود دارند که یکی از آن‌ها را «یحیی‌خان»، برادر ناتنی شاه، به موزه اهدا نموده است. این قالی بافت کاشان است و از ابریشم در آن استفاده شده است؛ همان‌طور که می‌دانیم قالی‌های ایرانی، تنها از طریق غرفه‌های ایرانی در این نمایشگاه‌ها حضور داشتند و برخی از مجموعه‌ها نیز که از سالیان متمادی صاحب قالی‌های ایرانی، به‌ویژه صفوی گردیده بودند، در این نمایشگاه‌ها شرکت می‌نمودند؛ به‌طور مثال، مجموعه MAK، موزه هنرهای کاربردی وین، در این نمایشگاه شرکت کرده است. حضور در این محفل برای این مجموعه بسیار مثمر بوده و باعث شناخته‌شدن این مجموعه و آثار آن‌ها شده است؛ طوری که امروزه در مطالعات قالی‌ها حداقل یک نمونه از قالی‌های مجموعه MAK را در نظر می‌گیرند (Giese, et al., 2012: 119).

در پنج سالی که بین پایان نمایشگاه ۱۸۷۳ م.، در وین و نمایشگاه ۱۸۷۸ م.، در پاریس فاصله افتاد، آگاهی اروپاییان از هنر اسلامی و کالاهایی مانند قالی که در قالب نمایشگاه‌های هنر اسلامی شرکت می‌کردند، به‌طور وسیعی افزایش یافت؛ زیرا بسیاری از منتقدان به ستایش برتری طرح‌ها و شیوه‌های آن‌ها می‌پرداختند که به پیشبرد وضعیت آن‌ها در محافل علمی نیز کمک می‌نمود. برگزارکنندگان نمایشگاه «هنر اسلامی» پاریس در سال ۱۸۷۸ م.، آرمان‌های اساسی و اصولی خود را مطرح نمودند که یکی از آن‌ها حمایت از هنر اسلامی بود. در واقع، انگیزه آن‌ها اساساً در جهت منافع تجاری نبود؛ بلکه مستقیماً توسط تحقیقات علمی هدایت می‌شد (Fulco, 2017: 60). در سال ۱۸۷۸ م.، ژمان نویس و منتقد هنری «لوئیس ادموند دورانت» (۱۸۸۰-۱۸۳۳) از این نمایشگاه چنین گزارش می‌دهد:

این نمایشگاه (نمایشگاه هنر اسلامی پاریس) در «تروکادرو»^{۲۲} (میدان مهمی در شهر پاریس) به سه سالن تقسیم شده است؛ تالار مصر مدرن، تالار خلفا و تالار بزرگ شرقی در طبقه اول که مختص آثار هنری اسلامی است. این تالار شامل آثاری از: ایران، کشورهای عربی، ترکیه، مصر و هند است. ... محتویات این سالن... شامل مجموعه‌ای از: چوب، فلز، پارچه، سرامیک، سلاح و نقاشی است که بسیاری از آن‌ها از مجموعه‌های خصوصی به امانت گرفته شده‌اند (Fulco, 2017: 60-63).

یکی از اهداف اصلی «دورانت»، بحث درباره اشیائی بود که تأثیرات سبکی متنوعی از منابع عربی و شرق آسیا به نمایش گذاشته بودند. او برای شناسایی این روابط متقابل رسمی، نقاشی‌های مینیاتوری فارسی، قالی، سفال و آثار لاک‌پوش را بیش از بقیه برجسته نمود (Fulco, 2017: 63).

ناصرالدین‌شاه در یکی از سفرهای خود، که مقارن با برپایی این نمایشگاه بود، با همراهی «نظرآقا»، وزیرمختار ایران در پاریس، چندین بار از این نمایشگاه دیدن کرد. در اینجا، ایران غرفه مخصوصی داشت که صنایع دستی، قالی‌های نفیس، خاتم‌کاری و زری‌دوزی‌ها اصفهان در

آن به نمایش درآمده بودند (میری، ۱۳۷۶: ۲۱۶). بدون شک ناصرالدین‌شاه تحت تأثیر مشاوران نزدیک خود و همچنین به دعوت «مرداک اسمیت و ژول ریشار»^{۲۴} فرانسوی برای شرکت در این نمایشگاه جهانی اقدام کرد. او طی گزارشی در روزنامه دولتی اطلاع می‌دهد که آماده خرید هرگونه از گنجینه‌های هنری باستانی است که ممکن است به طرق مختلفی به تهران انتقال داده شود (Helfgott, 1990: 177). قالی‌های عتیقه و نفیس بی‌شماری که از سالیان متمادی در دست اروپاییان و ثروتمندان بود، در این نمایشگاه و برخی نمایشگاه‌های دیگر معرفی شدند؛ از جمله این آثار می‌توان به قالی‌های ابریشمی که متعلق به شاهزاده «وادیسوف چارتوریسکی» بودند، اشاره نمود که وی آن‌ها را در مجموعه خود در سالن لهستان به نمایش گذاشته بود (ماید، ۱۳۹۲: ۳۷). نمایشگاه جهانی دیگری در سال ۱۸۸۸ م. ۱۲۹۷/۱ ه.ق. در وین برگزار شد که تعداد زیادی از قالی‌های قفقاز، ترکیه و ایران در آن به معرض نمایش درآمدند (لعبت‌فرد و ثواقب، ۱۳۹۵: ۹۸). محققان و مردم عادی در کشورهای غربی امکان مشاهده غنا و تنوع قالی‌های شرقی را به واسطه برگزاری این نمایشگاه‌ها به دست آوردند (خواجه احمد عطاری و همکاران، ۱۳۹۶: ۱۳). نمایشگاه دیگری نیز در سال ۱۸۹۱ م. ۱۳۰۹/۱ ه.ق. در وین برگزار شد که در آن چندصد تخته قالی شرقی به نمایش درآمد و منجر به انتشار قالی‌های شرقی شد (شادلو و شیرازی، ۱۳۹۶: ۵۲). ۱۵۰ تخته از این قالی‌ها، متعلق به ایران بودند که در این نمایشگاه حضور یافته بودند (خواجه احمد عطاری و همکاران، ۱۳۹۶: ۱۳). این نمایشگاه با مشارکت «ویلهلم فون بده»^{۲۵}، «آلوئیس ریگل»^{۲۶}، «جورج بردوود»^{۲۷}، «سیدنی چرچیل»^{۲۸} و دیگران انجام گرفت؛ در واقع، هدف از این نمایشگاه تحقیق روی پارچه‌های اسلامی، به ویژه توسط دانشمندان آلمانی زبان بود که دسترسی کامل به مجموعه موزه‌های وین و برلین را داشتند؛ از جمله آن‌ها می‌توان به آلوئیس ریگل، مسئول منسوجات «موزه هایدلبرگ»^{۲۹} وین، ویلهلم فون بده در برلین اشاره نمود (Vernoit, 2000: 19). در کاتالوگ این نمایشگاه، ریگل، مورخ اتریشی (۱۹۰۵-۱۸۵۸ م.) به ارائه مطالبی پرداخته است. باتوجه به این‌که او شیفته قالی‌های صفوی بود، بعدها این کاتالوگ را گسترده‌تر نمود و جستاری با عنوان «فرش‌های عتیقه شرقی» نوشت (شادلو و شیرازی، ۱۳۹۶: ۵۲).

یکی از قالی‌های مهمی که در این نمایشگاه حضور داشت، قالی «شکارگاه وین» بوده است که در تبلیغات این نمایشگاه دیده شده بود؛ در واقع این نمایشگاه از قالی‌های به امانت گرفته شده از افراد و مکان‌های مختلف برگزار شده بود. امانت‌دهندگان اشرافی، فروشندگان لندن، مجموعه MAK، موزه ویکتوریا آلبرت لندن، دربار اتریش، شاه ایران، شخص «ویلهلم فون بده» و افرادی دیگر برای شرکت در این نمایشگاه اعلام آمادگی نموده بودند (Giese et al., 2012: 116). قالی‌های عتیقه شرکت داده شده در این نمایشگاه برای بسیاری از افراد از جمله فون بده و مجموعه‌داران ثروتمند شناخته شده بودند و باعث می‌شد در نمایش غیراصولی قالی‌ها واکنش نشان دهند؛ به طور مثال، در همین نمایشگاه (۱۸۹۱ م.)، از قرارگیری قالی‌های مدرن در کنار قالی‌های عتیقه شرقی فون بده شکایت کرده و سعی در جابه‌جایی قالی‌ها داشته است (Jackson, 2016: 10).

همچنین در نمایشگاه «شاهکارهای هنر اسلامی»^{۳۰} مونیخ در سال ۱۹۱۰ م. ۱۳۰۹/۱ ه.ق. بیش از ۲۰۰ تخته قالی به نمایش گذاشته شد که این نمایشگاه به عنوان مهم‌ترین جریان در معرفی قالی‌های ایرانی قلمداد می‌شود (خواجه احمد عطاری و همکاران، ۱۳۹۶: ۱۳)؛ در واقع هدف این نمایشگاه ارزش نهادن به هنرهای شرقی و از جمله قالی بوده است. افرادی مانند ویلهلم فون بده، «فردریش زاره (ساره)»^{۳۱} و «مارتین»^{۳۲} از برگزارکنندگان اصلی این نمایشگاه بودند که نقش اساسی را در این محفل ایفا می‌نمودند (شادلو و شیرازی، ۱۳۹۶: ۵۵). در سال ۱۹۱۳ م.، نمایشگاهی با مضمون «هنر پارسی و عتیقه‌جات»^{۳۳} در گالری «وینسنت رایبسنسون»^{۳۴} در «خیابان ۳۴ دیگمور»^{۳۴} لندن توسط «جی. آر. پریس»^{۳۵} برگزار گردید. آثار به نمایش درآمده در این نمایشگاه توسط آقای جی. آر.

پریس، کنسول عمومی ایران در اصفهان، طی مدت ۴۰ سال جمع‌آوری شده و به صورت قطعه‌قطعه به برادر خود «ویلیام پریس»^{۳۶} ارسال می‌شده است. در کاتالوگ این نمایشگاه به موجودی‌های بی‌نظیر این مجموعه، مانند: کاشی‌های ستاره‌ای، کاشی‌های میناکاری شده برش‌خورده به رنگ آبی و به «قالی باغی» اشاره می‌کند که مخصوص کاخ‌های شهر اصفهان بافته شده است (Catalogue Exhibition, 1913).

ایجاد نمایشگاه‌های جهانی و شرکت ایران در این محافل فرصتی برای قالی‌های ایرانی فراهم کرد و موجب شد اروپاییان بیش‌ازپیش به اندوختن آن‌ها تمایل پیدا نمایند. نگاه دانشمندان و پژوهشگران عرصه قالی‌های شرقی بسیار متفکرانه توأم با ابراز شگفتی بوده است و پیوسته با دیدن و رونمایی از یک قالی به‌ویژه قالی‌های صفوی شور و شعفی در آن‌ها شکل می‌گرفته است. این نوع نگرش و استفاده از قابلیت‌های صنایع‌دستی و هنری ایران، به اروپاییان این فرصت را داد تا بتوانند با استفاده از آثار هنری ایران در زمانی که چندان کوتاه به انبوهی از قالی‌های ایران که مشخصاً مقدار بسیار زیاد آن مربوط به دوران صفوی و قاجار است، دست یابند. ایجاد نمایشگاه‌ها از همان ابتدای سال ۱۸۵۱ م.، قالی‌های ایران را نسبت به سایر اقلام هنری متمایز ساخت؛ چراکه بسیاری از افراد برای اولین بار از نزدیک شاهد این رویداد بودند و به تمجید از زیبایی قالی‌های ایران می‌پرداختند (فلور، ۱۳۹۳: ۲۳). اقداماتی که شاهان قاجار در موافقت حضور قالی‌ها در نمایشگاه‌ها انجام دادند بسیار حائز اهمیت بوده و استقبال آنان از این موضوع منجر به حضور بیش‌ازپیش قالی‌ها در نمایشگاه‌های متعددی شد. افراد مهمی که در این نمایشگاه‌ها حضور می‌یافتند در ارزش‌گذاری قالی‌ها بسیار مؤثر بودند و با حمایت آنان بسیاری از قالی‌ها برای موزه‌ها و مجموعه‌ها خریداری شد.

نتیجه‌گیری

عوامل متعددی راه‌فرش‌اندوزی اروپاییان در دوره قاجار و دستیابی ایشان به قالی‌های نفیس ایرانی را هموار ساخته‌اند؛ مواردی چون سنت پیشکش قالی به سفرا و دربارهای اروپایی از یک‌طرف، و صادرات قالی توسط تجار ایرانی از طرف دیگر، در زمره رایج‌ترین و پیش‌پا افتاده‌ترین این عوامل به‌شمار می‌آیند. البته طی این دوره، علاوه بر سفارتخانه‌ها و دربارهای اروپایی مجموعه‌های آن‌ها نیز جزو اهداف این پیشکشی‌ها قرار گرفته‌اند؛ موزه‌هایی چون ویکتوریا و آلبرت از این راه صاحب قالی‌های ممتازی شده‌اند. همچنین تجار تبریزی در گرم کردن بازار قالی‌های ایرانی در اروپا نقش ویژه‌ای ایفا کرده‌اند. بخش قابل‌توجهی از مشتریان قالی ایرانی در اروپا مصرف‌کنندگان متمول شهری بوده‌اند؛ هرچند قالی‌های راه‌یافته به این خانه‌ها نیز در مواردی سر از مجموعه‌های خصوصی و عمومی برآورده‌اند، کارگزاران موزه‌ها نیز از بازارهای صادرات فرش ایرانی غافل نمانده‌اند و مستقیماً برای مجموعه‌های خود اقدام به فرش‌اندوزی از طریق خرید این قالی‌ها نموده‌اند. در این دوره بر اثر توسعه صادرات، علاوه بر قالی‌های کهنه و پاخورده، که اصولاً به قصد صادرات بافته نشده بودند، قالی‌های جدیدی نیز ارائه شده‌اند که مشخصاً جهت ارائه در بازارهای اروپایی بافته می‌شدند.

از شیوه‌های منحصربه‌فرد عرضه قالی ایرانی در دوره قاجار، حضور در نمایشگاه‌های بین‌المللی قرن نوزدهم و اوایل قرن بیستم میلادی است. طی این دوره، نمایشگاه‌هایی در: وین، لندن، پاریس و مونیخ برگزار شد که قالی‌های ایران نیز توانستند در آن‌ها حضور یابند. بسیاری از قالی‌های به‌نمایش درآمده در این نمایشگاه‌ها متعلق به دوره صفوی بودند. این قالی‌ها نسبت به قالی‌های دوره قاجار از استقبال بیشتری برخوردار شدند. با وجود این، قالی‌های هر دو دوره مشتریان اروپایی را جلب خود کرده‌اند. قالی‌های بسیاری به‌واسطه حضور در این نمایشگاه‌ها

توسط اروپاییان شناسایی شدند و توانستند از این طریق وارد مجموعه‌ها و موزه‌های اروپاییان شوند. کارگزاران موزه‌ها و مجموعه‌های گوناگون اغلب در این نمایشگاه‌ها حضور می‌یافتند و منتظر فرصتی بودند تا آثار مناسبی را برای مجموعه‌های خود خریداری کنند. طبیعی است نفیس‌ترین قالی‌ها را متمول‌ترین موزه‌ها خریداری کرده‌اند، اما مجموعه‌های خردتر نیز بی‌نصیب نمانده‌اند و خریدهای مناسبی به این شیوه برای خود فراهم کرده‌اند.

درنهایت، گفتنی است، با افزایش سهولت سفرهای تجاری و سیاحتی از غرب به شرق، در قرن نوزدهم میلادی، پژوهشگران، بازرگانان، باستان‌شناسان و جهانگردان بسیاری به قصد ماجراجویی یا با انگیزه‌های استعماری راهی مشرق‌زمین شدند. به واقع هنر شرق پدیده‌ای رازآمیز، نو و متفاوت با آنچه آنان هنر می‌دانستند بود؛ از این رو، اروپاییان کوشیدند هنر شرقی، از جمله فرش را بیشتر و بهتر بشناسند. از دیگر سو، در دوره ناصرالدین شاه و با افزایش اقبال که به فرش‌های ایرانی در اروپا شد چند شرکت چندملیتی به سرمایه‌گذاری و تولید فرش در ایران پرداختند. راه‌گشای این استقبال گسترده از فرش‌های شرقی را می‌توان در نمایشگاه‌هایی جست که در این برهه به نمایش فرش‌های ایرانی پرداختند؛ همچنین شرایط اقتصادی طبقه متوسط اروپایی نیز در این نکته تأثیر داشت.

پی‌نوشت‌ها

۱. موزه «ساوت‌کنزینگتون» در لندن پس از ۱۸۹۹ م. به موزه «ویکتوریا و آلبرت» تغییر نام یافت (پاستور، ۱۳۹۴: ۱۰۸). این موزه یکی از قدیمی‌ترین موزه‌های هنرهای تزئینی دنیاست که در اواسط قرن ۱۹ م. تقریباً ۱۸۲۵ م. تأسیس شده است (شریفی‌مهرجردی، ۱۳۹۲: ۱۰۶).
۲. در اوایل قرن نوزدهم میلادی / سیزدهم هجری قمری، نفت هیچ جایگاهی در اقتصاد ایران نداشته است و تمامی صادرات کشور، متکی به تولیداتی مانند ابریشم بوده است، اما دیری نپایید که در دهه ۱۸۶۰ م. ۱۲۷۷/۰ ه.ق.، بیماری کرم ابریشم منجر به کاهش صادرات ابریشم گردید (اتحادیه و پروان، ۱۳۸۹: ۳). طلا و نقره که پیش از صادرات ابریشم، از ایران به کشورهای اروپایی و هند صادر می‌شد، برای مدتی توازن در تجارت را برقرار نمودند، اما با تمامی این اوصاف به دلیل این‌که ایران تولیدکننده هیچ‌یک از این فلزات نبود، قطعاً ایران در برهه‌ای از زمان دچار کسری اقلام شده و نیاز به تولید صنعتی پایدار داشت تا بتواند به آن تکیه کند از همین روی با محدود شدن صادرات طلا و نقره، دولت به تولید ابریشم خام گیلان روی آورد (سیف، ۱۳۹۲: ۶۶). با تنزل یافتن صادرات ابریشم برخی از کالاهای دیگر برای صادرات خودنمایی کردند، از جمله آن‌ها می‌توان به پنبه و تریاک اشاره نمود؛ اما پیوسته، صادرات این کالاها دچار نوسان می‌شد و در بسیاری از موارد، آن توازن لازم را در مقابله با کالاهای وارداتی نمی‌توانستند ایجاد نمایند (لعیت‌فرد و ثواقب، ۱۳۹۵: ۹۴ و ۹۷). باتوجه به این‌که در سال ۱۸۶۴ م.، صادرات ابریشم به کشورهای اروپایی قطع شد، دولت وقت و افرادی که برای صادرات کالاهای خارجی تصمیم‌گیرنده بودند مجبور شدند به یکی از قدیمی‌ترین و ارزشمندترین صنایع خود، یعنی قالی روی آورند تا شاید بتوانند توازن بین صادرات و واردات را برقرار نمایند و هزینه‌های کالاهای وارداتی را بپردازند (پاستور، ۱۳۹۴: ۱۰۷). به گفته احمد سیف، نیمه دوم قرن نوزدهم میلادی، انتخاب قالی‌ها برای تجارت و صادرات نه امری تصادفی بوده و نه نشان‌دهنده پیشرفت در تولید صنعتی، چراکه همواره این صنعت مانند گذشته، جزو صنایع دستی خانگی بوده است و برخی از عوامل به توسعه بیشتر آن کمک نمودند (سیف، ۱۳۹۲: ۶۶). عوامل متعددی را می‌توان برای انتخاب این هنر - صنعت به عنوان کالای پرسود صادراتی در نظر گرفت که یکی از آن‌ها «ارزانی نیروی انسانی» در سطح کشور بوده است که آن را می‌توان به عنوان یکی از عوامل اصلی در رونق یافتن قالی دست‌بافت در دوره قاجار برشمرد (اتحادیه و پروان، ۱۳۸۹: ۵). تولید قالی به طور عمده در مناطقی متمرکز بود که پشم و غلات، فراوان و ارزان بوده است؛ ارزانی این محصولات به سهم خود، پرداخت مزد پایین به بافندگان را نیز ممکن می‌نمود (سیف، ۱۳۷۳: ۱۴۰). در این دوره، بیشترین نیروی کار فعال در قالی‌بافی را کودکان و نوجوانان تشکیل می‌دادند که تعداد دختران از پسران بیشتر بوده است که یکی از ویژگی‌های عمده در دوره قاجار قلمداد می‌شود (حشمتی‌رضوی، ۱۳۸۹: ۲۴۹). در کرمان ۴۵۰۰ تن از کودکان بافنده، بین شش الی هشت سال مشغول کار بافندگی بوده‌اند. دختران قبل از هفت سالگی، یک سال به کارآموزی مشغول می‌شدند که به کار بافندگی کاملاً آگاه گردند (سیف، ۱۳۷۳: ۱۵۰-۱۴۸).
۳. در کتاب گنج شایگان در وصف قالی‌های ایران چنین آورده شده است که: «یکی از مشهورترین و مهم‌ترین مصنوعات ایرانیان قالی و قالیچه این سرزمین است، که اغلب خانه‌داران ثروتمند خارجی به خصوص در انگلستان و آمریکا وجود چنین کالایی را در خانه‌های خود لازم و ضروری تلقی می‌کنند» (جمال‌زاده، ۱۳۳۵: ۷۷).
۴. Curzon
۵. تا سال ۱۸۵۷ م.، صادرات قالی و سایر محصولات پشمی از تبریز بالغ بر ۳۲۹ هزار پوند بوده (۱۱٪ صادرات کل کشور) و بیشتر این صادرات به اروپای غربی و روسیه بوده است که اروپا سهم بیشتری در واردات قالی داشته است. برخی از منابع حاکی از آن است که در آن سال مجموع ارزش صادرات قالی و سایر منسوجات پشمی از ایران به روسیه مبلغی نزدیک به ۱۷ هزار پوند

بوده باشد، که نشان دهنده این می‌توان باشد که ۹۰٪ حجم صادرات قالی‌ها و حتی شال‌های کرمان به اروپا بوده است (سیف، ۱۳۹۲: ۶۷).

۶. به تا کردن و بسته‌بندی قالی در اصطلاح بازاریان و تجار «عدل‌بندی» گفته می‌شود؛ در واقع، هر ۳ قالی یک عدل محسوب می‌شده است (وین، ۱۳۹۷: ۳۶).

۷. با صدور اولین محموله‌های قالی از تبریز، همدان و کرمان، عوارض و مالیات حاصل از آن، درآمد چشمگیری برای حکومت به ارمغان آورد و همین امر باعث شد منافع به دست آمده از صادرات قالی برای شاه و دولت، دستورالعمل و قوانین جدیدی را برای تجاری شدن قالی و کسب درآمد از آن آغاز شود (کارگر، ۱۳۹۵: ۴۸).

8. Cecil Edwards

۹. یکی از دلایلی که مردم قالی‌های کهنه و نو خود را مستقیم به تاجران می‌فروختند، این بوده است که، در آن دوره در ایران بانکی وجود نداشته است که مردم پولی را به عنوان پس‌انداز در آنجا به امانت بگذارند؛ در نتیجه مردم عادت کرده بودند پس‌انداز خود را صرف خرید قالی نمایند تا در مواقع ضروری بتوانند آن‌ها را به پول نقد تبدیل کنند. قیمت این قالی‌ها پس از ۱۰ تا ۴۰ سال کار کردن و فرسوده شدن افزایش می‌یافت و کشورهای اروپایی قالی‌های کهنه و رنگ و رورفته را بهتر و با قیمت گزافی خریداری می‌کردند (ادواردز، ۱۳۶۸: ۶۶).

۱۰. درباره قالی‌های کهنه و اصیل ایرانی، «کرزن» چنین بیان می‌کند: «هر کس یک نظر فرش‌های کهنه اصلی ایرانی را ببیند در تمام عمر خود آن رنگ‌های جاودانی و تغییرناپذیری را که دست زمان نمی‌تواند بر آن مستولی شود و آن نقش‌بندی‌های استادانه و پیر از لطافت و دلربایی را فراموش نخواهد نمود. هر کسی اندک معرفتی به فرش‌های ایرانی داشته باشد به سهولت فرش اصیل را از فرش‌هایی که اسم ایرانی را غصب نموده‌اند، تشخیص می‌دهد» (جمال‌زاده، ۱۳۳۵: ۷۸).

۱۱. «حاج احمد خامنه»، «حاج علی قراجه‌داغی»، «حاج هاشم ترکی»، «مهدی سلماسی»، «رحیم قزوینی»، «علی اکبر صدقیانی»، «حاج مهدی کوزه‌کنانی»، «حاج محمد دیلمقانی» و ... از سرآمدان در حیطه قالی بودند (ملایی و اتحادیه، ۱۳۹۷: ۷۲).

12. South Kensington

13. Victoria and Albert

۱۴. «چارلز دیکنز» در زمان روزگار سخت، که در سال ۱۸۵۴ م. ۱۲۷۱ ه. ق.، به چاپ رسید، بخشی از این تأثیرات را نشان می‌دهد؛ او می‌گوید در اروپا، بیش از پیش به عامه مردم بریتانیا توصیه می‌شود که برای آشنایی و شناخت بیشتر به طرح و سلیقه خوب به آثار شرق توجه کنند (خواجeh احمد عطاری و همکاران، ۱۳۹۶: ۱۳).

15. Exposition Universelle

16. Vienna

17. Zwidinek

18. Jakob Edvard Polak

۱۹. شاهزاده «علی‌قلی میرزا» پسر پنجاه و چهارم از زن پنجاه و دوم «فتحعلی‌شاه» قاجار بود که در حدود سال ۱۲۳۴ ه. ق. / ۱۸۱۹ م. متولد شد. او در سال ۱۲۷۳ ه. ق. / ۱۸۹۳ م. به «اعتضاد السلطنه» ملقب شد و در سال ۱۲۷۴ ه. ق. / ۱۸۹۵ م. به ریاست مدرسه دارالفنون منصوب گردید. اعتضاد السلطنه علاوه بر ریاست دارالفنون، وزیر علوم و صنایع و معادن و تجارت و تلگراف، متصدی روزنامه دولتی و سرپرست چاپخانه‌های کشور و ولایات و کارخانه‌ها بود (گودرزی و دهقان‌نژاد، ۱۳۹۶: ۲۶-۲۴).

۲۰. در بین تمامی اشیائی که در نمایشگاه ارائه شده بود، یک مجموعه آثار که در زمره بهترین آثار شمرده می‌شدند، مورد توجه منتقدین قرار گرفت، آن هم برگ‌هایی از کتاب حمزه‌نامه (۱۵۷۰-۱۵۶۷) بود که مضمون آن ماجراهای «حمزه‌بن آزرک (ازرق)» را بیان می‌کند. حمزه‌نامه در دوره مغولان (۱۸۰۵-۱۵۴۲) توسط نقاشان و صنعتگران پارسی در زمان پادشاهی «اکبرشاه» تکمیل شده است. علاوه بر این برگ‌هایی از خمسه نظامی (۱۵۹۱) نیز در این نمایشگاه طرفدارانی پیدا نمود. پس از اتمام نمایشگاه، ۶۰ برگ از کتاب حمزه‌نامه را متصدیان «موزه تجارت اتریش» از «علی‌قلی میرزا» برای مجموعه دائمی خود از هنرهای تزئینی خاورمیانه و آسیای میانه خریداری نمود (Fluco, 2017: 58). جالب است بدانیم که او در طی دوران زندگی خود کتابخانه مهم و معتبری را جمع‌آوری کرده بود که بعدها، پس از مرگ او، به دست «حاجی میرزا حسین خان سپهسالار» رسید و در نهایت وقف مدرسه‌ای شد که این فرد بنا نموده بود؛ البته بخشی از این مجموعه هم‌اکنون در کتابخانه مدرسه سپهسالار جدید باقی مانده است (بی‌نا، ۱۳۲۴: ۵۵).

21. Robert Murdoch Smith

22. Louis Edmund Durant (1833 – 1880)

23. Trocadero

24. Jules Richard

25. Wilhelm von Dodd

26. Alois Riegl

27. George Birdwood

۲۸. «سیدنی چرچیل» (Sydney Churchill)، (۱۹۲۱-۱۸۶۲ م.) در سال ۱۸۸۰ م. به کارمندان مرداک اسمیت در تهران پیوست و متأثر از او شروع به جمع‌آوری اقلام نمود. چرچیل با تشویق «چارلز ریو» (۱۹۰۲-۱۸۲۰ م.) نگهبان بخش دست‌نوشته‌های شرقی در موزه بریتانیا ۲۴۰ نسخه خطی و کتاب چاپی را بین سال‌های ۱۸۸۴ و ۱۸۹۴ م. به موزه بریتانیا ارسال نمود؛ اگرچه اوضاع چرچیل در سال ۱۸۸۶ م. تغییر یافت؛ هنگامی که وی به عنوان دبیر دوم بریتانیا در تهران درآمد، اما وزارت امور خارجه در لندن به وی اجازه داد که به عنوان نماینده به‌کار خود ادامه دهد. به نظر می‌رسد که منابع نسخ خطی چرچیل متنوع بوده است؛ به عنوان مثال، او از کتابخانه‌های «بهمین میرزا» و «فرهاد میرزا» و «محسن خان» و همچنین این مجموعه در «مدرسه ناصریه» / «سپه‌سالار» در تهران آگاه بود. بیشتر نسخه‌های خطی به‌طور منظم ماهانه از طریق استانبول با پیک به نمایندگی سفارت انگلیس ارسال می‌شدند. هنگامی که چرچیل سرانجام در سال ۱۸۹۴ م. آماده ترک تهران شد، وی به موزه انگلیس اطلاع داد که مجموعه دیگر از نسخه‌های خطی و اداری از کتاب‌های خود را از دولتمردان، دانشمندان و شاعران تهیه کرده است که در کل شامل ۱۱۸ مجموعه بیش از ۱۲ سال جمع‌آوری شده است. این مجموعه برای موزه انگلیس به مبلغ ۱۰۰ یورو فروخته شد

(Vernoit, 2000: 13). در دهه ۱۸۰۰ م.، به دلیل آشنایی «مرداک اسمیت» با «سیدنی چرچیل» او توانست قالی‌هایی را نیز از این فرد مهم برای موزه کنزینگتون خریداری نماید. قالی بیجار (شماره موزه‌ای: ۱۸۸۴-۱۴۷)، قالی با نقش شکسته که عنوان نشده است برای کدام منطقه از ایران است (شماره موزه‌ای: ۱۸۸۴-۱۵۳)، دست‌بافته‌ای سوماک که به‌مانند رواسبی است (شماره موزه‌ای: ۱۸۸۴-۱۴۶)، قالی جوشقان (شماره موزه‌ای: ۱۸۸۴-۱۵۴)؛ از جمله کالاهایی هستند که توسط این فرد برای موزه خریداری شده است. اما یک تکه قالی نیز وجود دارد که توسط خود موزه کنزینگتون از چرچیل خریداری شده است؛ این قطعه قالی متعلق به بیجار با مشخصات (شماره موزه‌ای: ۱۸۸۶-۹۹۱) در این موزه به ثبت رسیده است و تقریباً دو سال پس از قالی‌های دیگر وارد این موزه گردید (collections.vam.ac.uk 2019).

29. Haudels museum

30. Masterpieces of Islamic Art

۳۱ «فردریش زاره» (Friedrich Sarre)، (۱۹۴۵-۱۸۶۵ م.) نخستین رئیس دیارتمان هنراسلامی برلین و علاقه‌مند به قالی نیز بوده است. او در ابتدا دستیار «لسینگ» و بعدها «فون‌بده» در موزه هنرهای زیبا در برلین بوده است. زاره، مجموعه‌ای از اثر هنراسلامی به‌خصوص، قالی، نسخه‌های خطی را در سفرش به ایران و ترکیه خریداری نمود و آن‌ها را در نمایشگاهی در سال ۱۸۹۹ م.، در برلین، نمایشگاه هنراسلامی پاریس در ۱۹۰۳ م.، و ۲۹ سال بعد، یعنی در سال ۱۹۳۲ م.، در نمایشگاهی در فرانکفورت به‌نمایش گذاشته شدند (شادلو و شیرازی، ۱۳۹۶: ۵۵).

32. Persian art & Curios

33. Vincent Robinson

34. 34Vigmore, street

35. J.R.Preece

36. William Preece

کتابنامه

- اتحادیه، منصوره، و پروان، رسول، (۱۳۸۹). «تحولات تجارت فرش دستبافت ایران در دهه قاجاریه (با تکیه بر بازار بین‌المللی فرش دستبافت)». مطالعات تاریخی فرهنگی؛ پژوهش‌نامه انجمن ایرانی تاریخ، سال ۲، شماره ۵، پاییز و زمستان، صص: ۳۶-۱.
- ادواردز، سیسیل، (۱۳۶۸). قالی ایران. ترجمه مهیندخت صبا، تهران: انتشارات فرهنگسرا، چاپ دوم.
- بی‌نا، (۱۳۴۲). «یک ورق از تاریخ جدید ایران: اعتضادالسلطنه و ظهور بابیه». مجله یادگار، شماره ۱، تابستان، صص: ۶۶-۵۴.
- پاستور، امشه، (۱۳۹۴). فرش‌ها و دیگر بافته‌های ایرانی سده‌های هجدهم و نوزدهم در: هنر ایران عصر قاجار در مجموعه‌های مجارستان (۱۲۱۰-۱۳۴۳ ق.). به سرپرستی: بلاکلینی و ایوان سانتو، ترجمه طاهر رضازاده، تهران: انتشارات فرهنگستان هنر.
- پروان، رسول؛ و اتحادیه، منصوره، (۱۳۹۵). «نقش دستگاه‌های دولتی عصر قاجاریه در صنعت و تجارت فرش ایران». پژوهش‌های علوم تاریخی، سال ۸، شماره ۲، پاییز و زمستان، صص: ۴۱-۲۱.
- جمال‌زاده، سیدمحمدعلی، (۱۳۳۵). گنج شایگان یا اوضاع اقتصادی ایران. سلسله انتشارات اداره کاوه، دارالسلطنه برلین، چاپخانه کاویانی.
- حشمتی‌رضوی، فضل‌الله، (۱۳۸۹). تاریخ فرش (سیر تحول و تطور فرش‌بافی ایران). تهران: انتشارات سمت، چاپ دوم.
- خواجه‌احمدعطاری، علیرضا؛ آشوری، محمدتقی؛ اربابی، بیژن؛ و کشاورزافشار، مهدی، (۱۳۹۶). «تأثیر جایگاه غرب بر قالی‌های دوره قاجار». دوفصلنامه علمی-پژوهشی گلجام، شماره ۳، بهار و تابستان، صص: ۲۰-۵.
- ژوله، تورج، (۱۳۹۰). پژوهشی در فرش ایران. تهران: انتشارات یساولی، چاپ دوم.
- سامی، علی، (۱۳۴۹). «بافتگی و بافته‌های ایرانی از دوران کهن». بررسی‌های تاریخی، سال ۵، شماره ۳، صص: ۷۲-۴۱.
- سیف، احمد، (۱۳۹۲). «تجارت فرش و اقتصاد ایران، ۱۹۰۶-۱۸۷۰ م.». طره، دوم‌نامه آموزشی - تحلیلی فرش دست‌بافت ایران، سال ۱، شماره ۳، پاییز، صص: ۶۹-۶۶.

- سیف، احمد، (۱۳۷۳). اقتصاد ایران در قرن ۱۹ میلادی. تهران: نشر چشمه.
- شادلو، داود؛ و شیرازی، علی اصغر، (۱۳۹۶). «رویکردهای خاورشناسان در تاریخ‌نگاری فرش ایران از ۱۸۵۰ تا ۱۹۵۰ م.، و آسیب‌شناسی آن‌ها». دوفصلنامه علمی - پژوهشی گلجام، شماره ۳۲، پاییز و زمستان، صص: ۴۳-۶۶.
- شریفی مهرجردی، علی‌اکبر، (۱۳۹۲). «هنر نساجی و پارچه‌بافی یزد در دوره درخشان صفوی: گنجینه موزه ویکتوریا و آلبرت لندن». چیدمان، سال ۲، شماره ۲، تابستان، صص: ۱۰۹-۱۰۲.
- فلور، ویلم، (۱۳۵۶). اولین سفرای ایران و هلند شرح سفر (موسی بیگ) سفیر شاه‌عباس به هلند (سفرنامه یان اسمیت سفیر هلند در ایران). به‌کوشش: داریوش مجلسی و حسین ابوترابیان، تهران: کتابخانه طهوری.
- کارگر، حمید، (۱۳۹۵). «ناصرالدین شاه قاجار، قبله عالم میل به فرش فرمودند». طره، دوامنامه آموزشی-تحلیلی فرش دست‌بافت ایران، شماره ۱۳ و ۱۲، صص: ۴۷-۴۹.
- کرزن، جرج. ن، (۱۳۷۳). ایران و قضیه ایران. جلد ۲، ترجمه غلامعلی وحیدمازندرانی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ چهارم.
- گودرزی، معصومه؛ و دهقان‌نژاد، مرتضی، (۱۳۹۶). «تطور تاریخ‌نگاری شاهزاده علیقلی میرزا اقتصادالسلطنه». فصلنامه علمی-پژوهشی پژوهش‌های تاریخی، سال ۹، شماره ۱ پیاپی ۳۳، بهار، صص: ۲۳-۴۰.
- لعبت‌فرد، احمد؛ و ثواقب، جهانبخش، (۱۳۹۵). «عوامل موثر بر رشد صادرات فرش و پیامدهای اقتصادی آن در ایران قرن نوزدهم میلادی». تاریخ ایران، سال ۲، (۷۸/۵)، تابستان و پاییز، صص: ۸۷-۱۲۶.
- مایدا، تادئوش، (۱۳۹۲). شاهکارهای هنر ایران در مجموعه‌های لهستان. ترجمه داود طبائی و مهدی مقیسه، تهران: انتشارات فرهنگستان هنر.
- ملایی، مصطفی؛ و اتحادیه، منصوره، (۱۳۹۷). «سرمایه‌گذاری شرکت‌های غربی در صنعت فرش ایران در عصر قاجار». فصلنامه علمی-پژوهشی گنجینه اسناد، سال ۲۸، شماره پیاپی ۱۱۱، پاییز، صص: ۶۴-۹۳.
- میری، رزیتا، (۱۳۷۶). «شاهان قاجار در فرنگ: مسافرت‌های ناصرالدین‌شاه و مظفرالدین‌شاه قاجار در اروپا». تاریخ معاصر ایران، سال ۱، شماره ۴، زمستان، صص: ۲۱۱-۲۴۱.
- وردن، جنیفر؛ و بیکر، پاتریشیا، (۱۳۹۵). منسوجات ایران (نیمه اول سده نوزدهم دوره قاجاریه). ترجمه معصومه طوسی، سمنان: انتشارات دانشگاه سمنان.
- وین، آنتونی، (۱۳۹۷). سه شتران روانه به اسمیرنا (تاریخچه کمپانی قالی شرق) دوران جنگ و صلح در ترکیه، ایران، هند، افغانستان و نپال. ترجمه یدالله آقاعباسی و زهرا آقاعباسی، تهران: انتشارات فرهنگستان هنر.

- *Catalogue Exhibition Persian Art And Curios*, May (1913). London.

- *Catalogue Exhibition Persian Art And Curios*, May (1913). London.

- Curzon, G., (1995). *Iran and the case of Iran*. Vol. 2, Translated by: Gholam Ali Vahid Mazandarani, Tehran: scientific and cultural publications, fourth edition. (In Persian).

- Edwards, C., (1989). *Iranian carpet*. Translated by: Mahindokht Saba, Tehran: Farhangsara Publications, second edition (In Persian).

- Ettihadiyeh, M. & Parvan, R., (2011). "Developments in the trade of Iranian hand-

woven carpets in the Qajar decade (relying on the international market of hand-woven carpets)". *Historical and cultural studies; Journal of the Iranian History Association*, Vol. 2, Issue 5, Pp: 1-36, (In Persian).

- Floor, W., (1978). *The first ambassadors of iran and the netherlands (musabig) shah abbas's ambassador to the netherlands (travelogue of the dutch ambassador to iran jan smith)*. Edited by dariush majlisi and hossein abutorabian, tehran: tahoori library. (In Persian).

- Fulco, D., (2017). "Displays Of Islamic Art In Vienna And Paris Imperial Politics And Exoticism At The Weltausstellung And Exposition Universelle". *MDccc1800*, Vol 6, Pp: 51 – 65.

- Fulco, D., (2017). "Displays Of Islamic Art In Vienna And Paris Imperial Politics And Exoticism At The Weltausstellung And Exposition Universelle". *MDccc1800*, Vol 6, Pp: 51 – 65.

- Giese, F.; Volait, M. & Vareld Brage, A., (2012). *A'L'Oriental: Collecting - Displaying and Appropriating Islamic Art And Architecture In The Nineteenth And Early Twentieth Century*. Publishers: Brill.

- Giese, F.; Volait, M. & Vareld Brage, A., (2012). *A'L'Oriental: Collecting - Displaying and Appropriating Islamic Art And Architecture In The Nineteenth And Early Twentieth Century*. Publishers: Brill.

- Goodarzi, M. & Dehghannejad, M., (2018). "The evolution of the historiography of prince Ali Quli mirza Etehad al-Saltanah". *Journal of Historical Researches*, Vol. 9, issue 1, 33, spring, Pp: 40-23, (In Persian).

- Helfgott, L., (1990). "Carpet Collection in Iran, 1873-1883: Robert Murdoch Smith And The Formation Of The Modern Persian Carpet Industry". *Journal Muqarnas*, No,7, Pp: 171 – 181.

- Helfgott, L., (1990). "Carpet Collection in Iran, 1873-1883: Robert Murdoch Smith And The Formation Of The Modern Persian Carpet Industry". *Journal Muqarnas*, No,7, Pp: 171 – 181.

- Heshmati Razavi, F., (2011). *History of carpet (the evolution of iranian carpet weaving)*. Tehran: Samat Publications, second edition, (In Persian).

- Jackson, C., (2016). "Persian Carpet And The South Kensington Museum; Design, Scholarship And Collecting In Late Nineteenth Century Britain". *Journal Design History*, Vol 30, Pp: 1 - 17.

- Jackson, C., (2016). "Persian Carpet And The South Kensington Museum; Design, Scholarship And Collecting In Late Nineteenth Century Britain". *Journal Design History*, Vol. 30, Pp: 1 - 17.

- Jamalzadeh, S. M. A., (1957). *Shaygan Treasure or the Economic Situation of Iran*. Kaveh Office Publishing Series, Dar Al-Saltanah Berlin, Kaviani Printing House (In Persian).

- Jouleh, T., (2012). *Research in Iranian Carpets*. Tehran: Yasavoli publications, second edition.(In Persian).

- Kargar, H., (1395). "Nasser al-din shah Qajar, the qibla of the world, wanted to carpet". *Torrâh, iranian educational-analytical magazine of hand-woven carpets*, Nos. 13 & 12, Pp: 49-47, (In Persian).
- Khawaja Ahmad Attari, A.; Ashouri, M. T.; Arbabi, B. & Keshavarz Afshar, M., (2018), "The effect of the position of the west on the carpets of the Qajar period". *Goljam scientific-research bi-quarterly*, No. 3, spring and summer, Pp: 5-20, (In Persian).
- Lobatfard, A. & Sawaqib, J., (2017). "Factors affecting the growth of carpet exports and its economic consequences in nineteenth-century Iran". *History of Iran*, Vol. 2, (5/78), Summer and Sutmnn, Pp: 126-87, (In Iranian).
- Maida, T., (2014). *Masterpieces of Iranian art in polish collections*, Translated by: Davood Tabaei & Mehdi Moqiseh, Tehran: Academy of Arts publications, (In Persian).
- Miri, R., (1998). "Qajar kings in Persia: the travels of Nasser al-din shah and Muzaffar al-din shah Qajar in Europe". *Contemporary History of Iran*, Vol. 1, No. 4, Winter, Pp: 241-211, (In Persian).
- Mollai, M. & Ettihadiyeh, M., (2019). "Investment of western companies in the Iranian carpet industry in the Qajar era". *Ganjine-ye Asnad*. Vol. 29, Consecutive issue 111, Pp: 93-64, (In Persian).
- No Name, (1964). "A new page from modern Iranian history: Etezzad al-Saltana and the emergence of Babi". *Yadegar Magazine*, No. 1, Summer, Pp: 54-66, (In Persian).
- Parvan, R. & Ittihadiyeh, M., (2016). "The role of Qajar era government agencies in the Iranian carpet industry and trade". *Historical Sciences Research*, Vol. 8, Issue 2, Pp: 21-41, (In Persian).
- Pasztor, E., (2015). *Persian carpets and other weavings of the eighteenth and nineteenth centuries In: Iranian art of the Qajar era in the collections of Hungary (1243-1343 AH)*. Edited by: Bella Klini and Ivan Santo. Translated by: Taher Rezazadeh, Tehran: Academy of Arts Publications, first edition. (In Persian).
- Saif, A., (1373). *Iran's economy in the 19th century*. Tehran: cheshmeh publishing (In Persian).
- Saif, A., (2014). "Carpet trade and economy of Iran, 1906-1870 ad". *Torrâh, a bi-monthly educational-analytical magazine of iranian hand-woven carpets*, Vol. 1, No. 3, Autumn, Pp: 69-66, (In Persian).
- Sami, A., (1971). "Iranian weaving and textiles from ancient times". *Historical Studies*, Vol. 5, No. 3, Pp: 72-41,(In Persian).
- Shadloo, D., & Shirazi, A. A., (2018). "Approaches of orientalist in the historiography of iranian carpets from 1850 to 1950, and their pathology". *Goljam scientific-research bi-quarterly*, No. 32, Autumn & winter, Pp: 66-43, (In Persian).
- Sharifi Mehrjardi, A., A., (2014). "Yazd textile and weaving art in the brilliant Safavid period: treasures of the Victoria and Albert museum in london". *Chideman*, Vol. 2, Issue 2, Summer, Pp: 109-102, (In Persian).
- Vernoit, S., (2000). *Discovering Islamic Art (Scholar, Collectors And Collections, 1850 – 1950)*. Publishers: London New York.

- Vernoit, S., (2000). *Discovering Islamic Art (Scholar, Collectors And Collections, 1850 – 1950)*. Publishers: London New York.

- Wayne, A., (2019). *Three camels to Smyrna (history of the east carpet company) during war and peace in Turkey, Iran, India, Afghanistan and Nepal*. Translated by: Yadollah Agha Abbasi and Zahra Agha Abbasi, tehran: academy of arts publications. (In Persian).

- Wearden, J., & Baker, P., (2017). *Iranian textiles (first half of the nineteenth century Qajar period)*. Translated by: Masoumeh Tusi, Semnan: Semnan University press. (In Persian).

- www.Alamy.com

- www.Alamy.com

- www.collections.vam.ac.uk

- www.collections.vam.ac.uk